

ХРОНІКА

НЕПАЛ. ДВІ ДРЕВНІ СТОЛИЦІ КОРОЛІВСТВА – БХАКТАПУР І ПАТАН. ПОДОРОЖНІ НАРИСИ

З вершини гори Чандрагірі я запитав:
“Де ж Непал?”

І вони вказали мені, кажучи:
“Це Бхадгаон, це Патан, а тут лежить Катманду”.

Прітхві Нараян Шах, Дібія Упадеши

[Цит. за: Baral 1964, 17–20]

Справді, три міста долини – три древні столиці історичного Непалу, його серце. Протягом століть вони були найважливішими квітучими культурними, релігійними та економічними центрами гімалайського краю. Не дивно, що король Прітхві Нараян так мріяв володіти ними, залишаючи центр єдиного Великого Непалу саме у древній долині Катманду, або Непальській долині. Неможливо було б, напевно, навіть уявити Непал без цих чудових міст, без їхньої вигадливої, яскравої архітектури, без гарних три- або чотири поверхових цегляних будинків під червоною черепицею, затишних внутрішніх двориків, із дивовижною майстерністю прикрашених непальських пагод, виконаних у самобутньому неварському стилі, без досконалих, величних королівських палаців на центральних площах Бхактапура, Катманду і Патана. А головне, без їхнього особливого чарівливого духу, полотна строкатих, теплих, ніжних, яскравих фарб і вражень, що лишають вони у серці кожного.

Назви трьох королівських міст дуже поетичні. Катманду дістав назву від “палацу білого дерева” Кастхамандапа, а назви двох інших, про які піде мова нижче, не менш символічні. Бхактапур (Бхадгаон) – дослівно “місто віруючих, вірних”. Патан (він же Лалітпур) – “красиве місто”. Вважається, що і просторова організація міст несе в собі глибокий, як правило релігійний, образ. Так, Катманду простягнувся у формі меча Манджушрі, Патан – у формі колеса вчення Будди. Бхактапур з висоти польоту птаха нагадує раковину Вішну Нараяна, що тоне у синювато-зеленому морі нив [Brown 1912, 64–68].

У різні часи міста були столицями Непалу за династії Малла, що правила в XIII–XVIII ст. Патан – найдревніша столиця Королівства Непал (другою був Бхактапур), тоді ще не розділеного на три частини, і водночас найпізніша (як князівська столиця однієї з трьох держав долини пізніх Малла XVII–XVIII ст.). У XIV столітті столицю перенесли у Бхадгаон (Бхактапур). А зі смертю короля Джаяякша Малла 1482 р. Непал розпався на декілька самостійних князівств. Князівство Патан, або Лалітпур, остаточно виокремилася зі складу князівства Катманду (Кантіпур) майже на сто років пізніше, ніж Бхадгаон, – 1580 року. Так Патан знов став резиденцією короля (князя) і продовжував нею бути до приходу в долину войовничого князя Горкхи Прітхві Нараяна Шаха, що об’єднав непальські князівства у II пол. XVIII ст. в єдину державу. Найдревнішою ж столицею Непалу була напівлегендарна Манагіріха, звідки з однойменного палацу своїм королівством управляла династія Ліччхаві (правила у IV–IX ст.). Місцезнаходження її, на жаль, точно не встановлено. Патан не лише найдревніша столиця долини, а й старший за Бхактапур і Катманду. Заснований він у VII столітті королем

Вірадевою на честь своєї коронації, як стверджують середньовічні непальські джерела. Саме цьому королю завдячує Лалітпур своєю прекрасною назвою [Wright 1877, 134–136]. Проте присутність у Патані ступ імператора Ашоки, скоріше за все, вказує на те, що поселення тут існує дуже давно. Є в Лалітपुरі і місцевість, що має назву “палац Кіратів”, тобто напівлегендарних кіратських королів, що правили задовго до н.е. Цікаво, що згідно з “генеалогією” кіратських правителів королі у древні часи правили по 100–200 і навіть більше років... Але, так чи інакше, Патан, імовірно, існує вже понад дві тисячі років!

Їдучи з Катманду в Лалітпур (він розташований неподалік, на південь від непальської столиці, а околиці двох міст майже зрослися), на в'їзді у місто я побачив дивовижне: на перехресті жвавих міських вулиць на маленькій площі стояла древня ступа, сферичний купол якої був схожий, скоріше, на пагорб, вкритий травою. Поряд зі ступою стояла гігантська колісниця з величезними, з дерева, колесами; на самому помості величезної колісниці – повозки із закріпленими вертикально дерев'яними жердинами, бамбуком, прикрашені квітами і кольоровими стрічками. Звісно, це була колісниця божества, частинка одного з непальських гучних, яскравих, веселих, магічних фестивалів, що поглинають кожного перехожого і нагадують середньовічні європейські карнавали. Колісниця – чертог божества, зображення якого також можна було розгледіти серед квітів. Головна “дійова особа” – *Матс'ендранатх*, адже сьогодні квітень – час, коли розпочинається і триває протягом двох місяців фестиваль (Червоного) Рато Матс'ендранатха. Це – традиційне для неварів Патана та його околиць свято, пов'язане з початком сезону польових робіт. Як і більшість культів у Непалі, цей має синкретичну природу. Тому він вдало і цілком гармонійно поєднує і непальський буддизм ваджраяни, і шиваїзм, і добуддійські культури. Так, свято місцевого неварського божества Бунга – Део, архаїчного бога-дарувальника рису, бога родючості, – з часом напластувалося на практику (свято) вшанування Авалокітешвари Падмапані, традиційного покровителя неварів-буддистів [Іванов 2002, 34–54]. Рато Матс'ендранатх також тісно пов'язаний із богинею Кумарі та непальською монархією. На завершених свята, перед початком мусону обов'язково присутніми були Кумарі різних районів і король. Головна подія свята – урочисте “мандрування” дивної колісниці з “помешканням”, зображенням бога, по долині до храму Матс'ендранатха. Храм Рато Матс'ендранатха в Патані, який мені довелося побачити, – трьох'ярусна пагода XV століття з пишно прикрашеними різьбленням стінами, віконечками неймовірної краси і нестандартного художнього рішення, через що вона здається радісною і казковою.

Ступа ж, побачена мною, про яку я на хвилину забув, також надзвичайна і дуже древня – одна з п'яти ступ Ашоки, збудована імператором під час його паломництва до святих буддійських місць у Непалі. Ступа увінчана невеликим кубічним конусом, що дивиться в небо. Звісно, є тут і традиційне маленьке святилище. Ця ступа справляє враження зовсім інше, ніж величний комплекс Сваямбхунатх, доглянутий і реставрований. Але саме в цьому, можливо, її ментальна “первинність”.

Хоча форму забудови Патана, як я вже зазначав, порівнюють із колесом Вчення Будди, звісно, місто не має відверто чіткого планування. Це не виключає певної організованості забудови старого міста: гуляючи вузькими старовинними вулицями, починаєш розуміти, що разом вони, перетинаючись, становлять квартали, а у внутрішніх двориках, за суцільною стіною старих неварських триповерхових будинків, приховані монастирі *бахали* і *бахіли*, пагоди-дега, святилища. Будинки червоної цегли, фасади яких, звісно, привертають увагу вікнами і балконами – вставками з темного дерева, – як правило, завжди розкішно орнаментовані та прикрашені. Дах вкритий червоною черепицею. Кожен будинок не перестає дивувати: настільки розвинута уява старих непальських майстрів-різьбярів. Але не лише старих – у Лалітपुरі і зараз живі традиції художньої роботи по дереву і металу (це – субкасти (*джамі*), родини, де мистецтво

різьблення по дереву передається від батька до сина). Тому невари не забарилися чудово прикрашати старовинними мотивами, відомими з дитинства, і вже нові споруди, двері, вікна і балкончики та інші дерев'яні деталі в старих будинках, що через зношеність частково або повністю були замінені новими. Однак, незважаючи на нову забудову, кількість старих будинків, більшість із яких зведені у XVII–XVIII століттях (хоча зустрічаються і XVI ст.), вражає. Це дивовижно передає атмосферу старовини. І що важливо: вона тут має своє, індивідуальне обличчя. Обличчя Лалітпура. Три королівських міста в архітектурному відношенні поєднані в першу чергу цим величезним масивом житлових будинків часів династії Малла, переплетені тим неварським стилем і духом, але насправді кожне з них має свої унікальні особливості, і разом три міста-столиці доповнюють одне одного, і саме в цьому їхня культурна, архітектурна та ментальна єдність.

Часом на перетині таких нешироких патанських вулиць розташовується відкрита невеличка площа з одним чи декількома храмами. Непальські *дега* співіснують із запозиченими з Індії *шикара*, поряд із ними стоять старовинні чайт'ї, древні статуї: заглиблений у медитації Будда, танцюючий Ганеша чи стовп-лінга та інші божества численних індійського та буддійського пантеонів. На одній невеличкій площі, на перехресті вулиць, які йдуть від патанського Дарбару, двоярусна непальська пагода, що скромно притулилася у кутку площі під будинками, мала аж дві *шикара* по сусідству. Шикара Ганеші – одна з двох на площі – відразу привернула увагу тим, що біля входу до храму стояли два вірних “супутники” слоноголового божества – бронзові миші, звісно, гігантські. Не знаю чому, але погляд на них викликає усмішку. Поряд із цим храмом височіла колонна з традиційним левом-охоронцем. Навпроти ж іншої *шикара* король-птаха Гаруда стоїть на колінах, смиренно склавши руки у молитві. Він – супутник милосердного Вішну, що береже світ...

Це – надзвичайно затишні місця. Патан – значно менший за розмірами, ніж Катманду, хоч і дуже наблизений до столиці. Останнє, безумовно, позначилося на житті Лалітпура, однак тут не побачиш на багатьох вулицях подалі від центру такого жвавого руху, навіть можна відчувати тишу старих стін середньовічного міста. У цьому, можливо, і є шарм “Красного Граду”, як би назвали його у нас.

Лише чотири вулиці, що йдуть до центральної площі Дарбар-Сквер, обов'язкової ознаки королівського міста, прокладені за чітким геометричним планом. Цікаво, що в Патані площа Дарбар справді є центром старого міста, до якого, так чи інакше, сходяться всі інші вулиці. Отже, Дарбар є серцем міста не лише образно, а й з архітектурної точки зору. Це не випадково, адже в Бхактапурі та Катманду Дарбари не розташовані прямо в центрі. Очевидно, тут проявилися уявлення непальців про місто, храм, країну як про мікрокосм, зменшену світобудову, і графічним, але священним зображенням його є мандала. Так, в основі традиційного неварського храму, в його філософському осмисленні простору, також лежить мандала, ця сакральна діаграма. Ймовірно, оскільки Патан став окремим князівством пізніше, в епоху пізнього Середньовіччя, то розбудова його визначалася подібними ідеями, що черговий раз розквітли якраз у той період [Gellner 2012, 277–292]. Правитель Лалітпура творив свою столицю як мандалу, як чернець творить її з пофарбованого у різні кольори піску... Будуючи свій палац, оточений храмами в центрі, тобто в центрі мандали, князь хотів наблизитися до богів. Так само як і мандала, Патан зорієнтований на 4 сторони світу своїми воротами. Самі ж три міста долини захищені 8 богинями-матерями (праматерями) (*Аутаматріка*) [Иванов 2002, 49]. Це храми, святилища, зорієнтовані в тому чи іншому напрямі й присвячені тій чи іншій (тантричній) богині. Лише Бхадгаон має всі вісім храмів, правильно орієнтованих у напрямку дії богинь-берегинь долини [Gellner 2012, 281–282]. М. Пессель порівнював мандалу з географічною картою [див.: Пессель 1978]. Мандала має відношення, як маленька модель космосу, до “ментального творення” сакрального простору країни

чи міста в часи Середньовіччя (хоча ці уявлення живі й сьогодні). Як писав про побачені ним у Патані і Бхактапурі мандали Є. Парнов, “У тантричній мандалі філософія і ритуально-прикладна сутність мистецтва доведена до досконалості” [Парнов 1984, 50].

Лалітпур – місто буддійське, яке завжди було визначним центром непальської ваджраяни. Значна частина населення – невари-буддисти, і хоча ще на початку ХХ століття мандрівники й дослідники відзначали, що місцевий буддизм занепадає і втрачає своїх вірних (на користь одержавленого індуїзму), “буддійськість” міста відчувається й сьогодні. Буддизм мав такий вплив у старому Лалітпурі, що дві значних частини міста навіть мали назви монастирів: Північний монастир (*уттара віхара*) і Південний монастир (*дакшін віхара*). На патанських площах багато ступ, у внутрішніх двориках і прихованих площах, куди потрапляєш через арку будинку, розташовані цілі монастирі, *віхари*, *махавіхари*, *бахали* і *бахіли* (на неварі – *баха* і *бахі*). У приміщеннях, що оточують внутрішній дворик (чи площу), і живе значна частина місцевої буддійської громади. Усе життя віхара зорієнтовано на цей дворик зі ступою, чайт’ями чи “храмом-пагодою”. Священики-буддисти, *баджрачар’ї* і *сак’ї* називають себе монахами, однак живуть вже як звичайні господарі зі своїми сім’ями навколо або поряд із монастирем. Баджрачар’ї і сак’ї – свого роду “брахманізовані” буддійські “монахи”, хоча, безумовно, в якомусь сенсі є спадкоємцями древніх *бхікшув*, монахів індійської махаяни. Непальські сучасні ченці-невари не випадково вважають себе і хранителями древньої індійської традиції. У добу Середньовіччя, коли буддизм в Індії занепав, у Непалі він зберігся і, пройшовши певну еволюцію, ствердився як сучасний “неварський буддизм”, ваджраяна долини Катманду. Процес цей тривав декілька століть, розпочавшись приблизно тоді ж, коли криза Вчення Будди почалася в Індії.

Патан (Лалітпур).
Фреска у старому баха (монастирі)

Неварські монастирі приховують у собі не лише чаруючу, медитативну і водночас затишну атмосферу маленьких чайтій, храмів, святилиць та інших монастирських будівель, а й незвичні, казково-екстравагантні на погляд західної людини обряди. Кожен із монастирів має свої унікальні обряди і звичаї, однаково цікаві як для історика, етнолога, релігієзнавця, так і для мандрівника. Так, наприклад, спільнота монастиря Тхан бахі у Катманду в районі Тамель практикує дуже незвичний ритуал: під час свята Дасаїн древній манускрипт Праджняпараміти виноситься баджрачар’єю з монастиря і знатні члени спільноти (*прадхани*), “скеровані” божеством свого бахі, виконують перед ним обряд із мечами, розрубуючи гарбуз на шматки. Цікаво, що прадхани Тхан бахі тут “сприймаються” і діють як своєрідні “кшатрії” [Gellner 2012, 277–192]. Мені не довелося, на жаль, побачити цей обряд, однак сам чудовий бахі пощастило відвідати. Замість вигадливих і складних святкових обрядів я побачив, як маленькі непальці, років 5–7,

сміючись і галасуючи, бігали і гралися навколо древніх ступ і статуй; “іздили” верхи на камінних левах. Дві дівчинки-сестри проявили навіть особливу увагу до мене, перервавши на хвилю гру, підійшли до мене та привіталися англійською і на непалі. Широко розкриті великі дитячі чорні очі давали зрозуміти, що за свою чемність хотіли б подарунка, – я не міг відмовити і дав кожній по монетці.

Говорячи про буддійський Патан та його старовинні віхари, просто не можна забути “зустріч” з одним дивовижним і магічним місцем – *Ква Бахал*. Древній монастир розташований на одній зі старих патанських вулиць, що завжди переповнена людським потоком, де у старих традиційних цегляних неварських будинках розміщені магазини неварів-торгівців, їхні крамнички, майстерні неварських ремісників. Вулиця, вкрита бруківкою, досить брудна, як і майже всі непальські вулиці, що, ймовірно, і дає той специфічний запах, де я спроможний був розібрати лише суміш спецій і залежалих овочів та фруктів. Тут, як і сто, триста чи п’ятсот років тому, триває бурхливе життя міста з усіма його запахами, галасом, рухом. Але саме тут – найбільший і один із найдревніших монастирів Патана – варто ступити крок, і ти потрапляєш через подвійні ворота у край благоговійної тиші, величного спокою цього особливого, “намоленого”, як би сказали християни, місця. Це – частина застиглого у камені, дереві та металі магічного простору, того фантастичного уявного, що середньовічному європейському майстрові могло лише з’явитися у казковому видінні. Але його непальський колега, середньовічний неварський художник, жив цим калейдоскопом фантазії, а може, живе й досі, увібравши традицію та образи з молоком матері. Уява цього старого неварського майстра іде далі, він матеріалізує її багатогранні образи – неймовірні, святковострокаті і водночас релігійно глибокі. Фантастичне сусідить із буденним, його вторгнення не викликає здивування – у цьому неварський та європейський майстри зрозуміли б один одного. Дивовижний світ гімалайських міфів і легенд живий і сьогодні, його присутність можна відчутти у таких місцях – як сказали б у Непалі, у “місцях сили”. Чудові статуї будд і бодхісаттв, ціле панно, що розповідає про життя великого Вчителя Будди Гаутами, пишний і різноманітний, яскравий декор, вотивні світильники, молитовні барабани і дзвони, надприродні, міфологічні істоти, слони і змії, великі королі, що схилилися у смиренній молитві перед Буддою, золоті, вкриті орнаментами стяги, що спускаються вниз із самого верху високого храму, – все тут незвичайне, блискуче, все переповнене чимось таємничо-величним. Сам храм – трьох’ярусна пагода, кожен ярус якої нагадує розкриті у польоті золоті крила казкового птаха. Можливо, Гаруди, адже супутник Вішну, як і сонм кобр, що часто оточує цього бога, давно вже проникли і до гімалайського буддизму... Одна з середньовічних статуй, побачених мною у Непалі, зображувала сидячого Будду, за спиною якого стояло декілька кобр. Ім’я цього храму – Хіран’я Варна Махавіхара, відомий також як Золотий храм. Місцева традиція відносить час заснування монастиря Ква Бахал (Ква Баха – на неварі) до XI століття, хоча дослідники скоріше датують час заснування його на 100 років пізніше. Золотий храм, імовірно, збудований тоді ж, у XII столітті. Перша ж письмова згадка про нього – 1409 рік [Doig 1994, 124–133]. Поряд із величною трьох’ярусною золотою пагодою є невеличка “капличка”, чайт’я, що прославляє древній Сваямбунатх. Цікаво, що серед будов монастиря, розташованих навколо внутрішнього двору з храмом, є і древній монастир, священний не лише для неварського буддизму, а й для буддизму тибетської традиції та інших культів, у т.ч. місцевих древніх, таких як *матріка* (богинь-матерів) [Муриан 2000, 79–80].

Прекрасний Лалітпур – також місто художників. Можливо, тому воно й має таку назву і так чудово, винахідливо і вишукано прикрашене, можливо, саме цим пояснюється особлива його атмосфера – митці різних часів і епох, які жили тут, не знали обмежень для втілення у життя найсміливіших творчих задумів. Адже саме патанські майстри по металу славилися своїми витворами і за межами долини, і за межами самого Непалу. Позолочене кування і статуї багатьох тибетських монастирів виконані на замовлення в Патані. Найвідоміший з них – монастир Панчен-лами Ташилхунпо. Хіба варто дивуватися красі патанських монастирів, храмів, струнких пагод і шикара, палаців на Дарбар-Сквері, у самому центрі “міста-мандали”?

Зі святкового, радісного Дарбар-Скверу в Патані найяскравіше відбивається у пам’яті шатроподібна шикара Крішни. Точніше, їх там дві, 1637 р. і 1723 р., і обидві

присвячені Крішні. Пізніша – урочиста восьмикутна в основі споруда, дещо приземиста, з багатьма мереживними декоративними вежами-шатрами, що притуляються у два поверхи до основного “стовбура” шикари. Збудований із сірого каменю храм Крішні, або Крішна-мандір, промовисто відрізняється від цегляних, із дерев’яними вставками і черепичними дахами-ярусами непальських пагод-дега. Непальці називають цю архітектурну форму “індійською”. Шикара справді “прийшла” з Індії, але тут дістала чисто непальське трактування, забарвлення. Так, красиві різьблені декоративні вікна кам’яної шикари нагадують дерев’яні вікна традиційної неварської архітектури. Шикара оточені пагодами, беззмінною окрасою усіх Дарбарів долини, найстаріша з яких, двох’ярусна пагода Чарнараян, зведена у XVI столітті.

Цікаво, що палац володаря Лалітпура, як і палаци інших двох столиць долини, будувалися в цілому за тими ж принципами, що й традиційний неварський будинок: цегляний перший поверх, нежилый, часто з дерев’яними аркадами чи галереями; другий поверх з гарними квадратними різьбленими вікнами, і третій – парадний, особливий (для відпочинку і занять вдень), із чудовими вікнами-балконами, над якими дещо нависає дах, вкритий червоною черепицею. Є щось в архітектурі палацу і від бахалу: як і будівлі бахалу, так і галереї і приміщення палацу зорієнтовані на внутрішнє життя дворика. Але, звісно, королівський палац, його фасади надзвичайно пишно прикрашені, на відміну від внутрішнього двору, оздобленого і прикрашеного скромніше. Зараз можна побачити лише три двори, навколо яких збудовані і три “маленьких палаци” – крила єдиного великого палацового комплексу. Це – Мул Чоук, Сундарі Чоук і Манікешар Чоук.

При вході в Мул Чоук, присвячений Дурзі, привертають увагу фантастичні бронзові, з позолотою статуї – персоніфікації двох священних річок субконтиненту, Гангу і Джамуни: Ганг стоїть на черепаці, а Джамуна – на макара, міфологічній істоті, що нагадує крокодила. Поряд із Мул Чоук і палацовим храмом Дегутале (схожим на оборонну вежу-пагоду, через те що збудований на міцній масивній триповерховій цегляній основі) стоїть на високій колоні і статуя князя Нарендри Малла (1685–1705). Над бронзовою статуєю правителя Лалітпура, схиленого у молитовній позі, височіє, роздувши свій капюшон, мідна позолочена кобра – ознака божественного покровительства королівської влади. Обличчя статуї князя звернене у напрямку входу у храм Дегутале. Князь ніби молитовно звертається до Таледжу, родової богині династії, без благословення якої монарх не може правити, не виконає обов’язок захисника Дхарми.

Сундарі Чоук, збудований 1627 року, вражає не лише майстерними різьбленнями по дереву самого палацу, а й своєю купальнею у внутрішньому дворіку. Королівська восьмикутна купальня XVII ст. прикрашена 70 статуями різних тантричних божеств. Вони стоять у два яруси кожної з восьми стін купальні.

Манікешар Чоук, скоріш за все, найстаріший корпус палацу. Зараз тут розміщується Патанський музей – величезна колекція непальського мистецтва, в основному старовинних статуй буддійського та індуїстського пантеону. Самозаглиблений Будда, блискучий, світлий Авалокітешвара і танцюючий Ганеша, переповнений мудрістю Манджушрі... Всі вони, ці чудові древні та середньовічні статуї непальських майстрів, розміщені в музеї, прекрасно відреставрованому спеціалістами ЮНЕСКО. Експозиція оформлена дуже по-сучасному, з використанням, як-то кажуть, найновіших технологій. Відчувається робота західних спеціалістів, які, безумовно, також брали участь у реставрації та оформленні Патанського музею. Тут дуже чисто, дерев’яні деталі декору, перила і поручні сходів не так поїдені жучками, все “дихає” дбайливою реставрацією, все було відновлено у найкращому вигляді. Цим Патанський музей контрастно відрізняється від музею в Катманду (хоч Катманду й головне місто країни), в королівському палаці Хануман Дхока. У Хануман Дхока відчувається благородне “запilenня” (і в прямому, і в переносному сенсі, адже Катманду – дуже пильне місто), покинутість старого палацу, який, як не дивно, і в XXI ст. продовжував залишатися місцем коронації непальських монархів,

місцем офіційних прийомів, святкувань і раутів. А у вежі Басантапур, що височіє над одним із корпусів столичного палацу, взагалі було якесь відчуття “іншої реальності”, накладання і співіснування епох. Так і очікуєш, що на наступному поверсі дев’ятиярусної вежі несподівано зустрінеться сам Прітхві Нараян Шах, який розглядає свої володіння з висоти “тріумфальної” вежі (Басантапур – Вежа Перемоги цього короля-воїна).

Інтер’єри палацу Манікешар Чоук разом із тим дуже прості, майже такі, як і були за часів, коли тут жив король: вузькі довгі кімнати з дерев’яним зручними лавами біля вікон, нічим не приховані балки стелі. Головною окрасою і тепер, в музеї, і раніше були різноманітні металеві та кам’яні статуї. Внутрішній дворик у Манікешар Чоук – справді затишне місце. У Непалі насправді багато місць, що викликають по-домашньому теплі почуття. Цей невеликий дворик – одне з таких. Весь у зелені, тихий і спокійний, він ніби запрошує гостя до відпочинку. Особливу мою увагу привернув камінний лев, один із традиційних стражів храмів, палаців і королівських покоїв, – справжній королівський лев, він заріс зеленим чагарником і дикою сунцею, що вже дала плоди й ароматно пахла. Можна було розгледіти його морду – лев не виглядав ані грізним, ані гордим захисником королівського палацу, навпаки, смиренно самозаглибленим, ніби в медитації, стоїть він тут уже декілька століть. Можливо, цей сором’язливий королівський лев, захований у дикій сунці, що зустрівся мені у палаці володарів Лалітпура, – правдивий і дуже щирий образ цього буддійського міста, цієї гімалайської країни та її дружельюбно-го, гостинного народу...

Бхактапур розташований у півгодини їзди на таксі від Катманду. Як ніде з трьох міст долини, відчувається його “периферійність”, віддаленість від столиці і, поміж іншим, його традиційність, архаїчність побутового, соціального буття. Для мене, безумовно, це гарна можливість побачити, заглибитися у життя нічим не зміненого простору старого неварського міста.

Бхактапур, “місто віруючих”, – справді невелике середньовічне місто, що продовжує жити своїм провінційним неспішним життям. Значна частина мешканців зайнята також і в сільському господарстві, на відміну від більш сучасної й урбанізованої, відкритої для інновацій і нововведень столиці. Можливо, через таку свою віддаленість Бхактапур і зберіг майже повністю свою “неварськість”, адже більшість населення тут – невари (в Катманду, зрештою, невари становлять меншість, хоч і відчутну). У Бхактапурі побачиш неварок у різнобарвному традиційному яскравому вбранні частіше, ніж у столиці. Архаїчність притаманна і суспільному життю цього міста, що зберігає чимало древніх традицій, які вже зникають у двох інших королівських містах. Тут, у древньому Бхадгаоні, відчуваєш себе перенесеним у Середньовіччя. Вузькі, заплутані, тісні вулиці (хоча таких немало і в Патані, збереглися такі і в Катманду, але в Бхактапурі я зустрів вулиці, де ледь могла пройти одна людина; такого не довелося бачити навіть серед старих, заплутаних, вузьких вулиць Праги чи Львова), вкриті бруківкою, ведуть крізь безліч провулків, повз вигадливо прикрашені різьблені вікна і балкончики, на площі з дивовижними пагодами, палацами, храмами, звертають у “потаємні” монастирі, що причаїлися за яскраво прикрашеними дверима з тимпаном-Гарудою звичного цегляного будинку. Будівель, що можуть бути прикладом найвищих досягнень непальського середньовічного мистецтва, тут безліч. Хоча в основних рисах архітектура Бхадгаона нагадує Патан чи Катманду, просторове її рішення складалося тут інакше, в тому числі через рельєф місцевості, нерівний, гірський, а не рівнинний, як у Катманду. Тому Бхадгаон – цілком природно “неправильно” сплановане місто з кривими вулицями, що то піднімаються угору, то різко повертають, перетинаються численними озерами і ставками. Їх у місті декілька. Несподівано, ідучи по вулиці, зустрічаєш мальовничі “водні оази”, що дуже гармонійно вписуються у ландшафт і стару архітектуру Бхадгаона. З декількох височин міста, де вулиці несподівано обриваються, відкривається захоплюючий вид на яскраво-зелені свіжі ниви долини навколо міста. І, звісно, на вічні Гімалаї,

безмежно величні високі чертоги богів. Саме тут відчуваєш бездонність, безкрайність цих просторів, а ніжно-виразна глибока блакить над горами приковує око і перехоплює подих. Здається, що політ можливий. У такі хвилини розумієш, чому ця земля стала місцем народження великих релігій і філософій, талановитих митців і натхненних поетів, чому сива давнина і сьогодення живуть тут, як брати, поряд, чому линуть у небо стародавні пагоди і мудро дивляться з древніх ступ всевидячі очі Будди, чому саме сюди протягом століть приходили шукати істину і духовність пілігрими, а те, що не можна пояснити, знаходить тут своє пояснення. Вічність – поняття, що у Гімалаях зі світу фантастичного, загадкового перетворюється на реальність. Вічність ховається навіть за буденністю звичайних непальських людей...

Отже, у Бхадгаоні королівський палац розташований не в центрі старого міста, як у Патані, а ближче до північно-західних воріт. Але й тут проявилась беззаперечна його значимість як центру сакрального-просторової мандали древнього непальського граду: від головної площі Бхадгаона відходять основні артерії вулиць. Бхактапурський Дарбар-Сквер та його палац будувалися, перебудовувалися і добудовувалися століттями (починаючи з XIV–XV ст.), але найвідоміша його частина – *Палац 55 вікон* – збудована невтомним будівником князем (королем) Бхупатіндрою Малла (1696–1722). За легендою, палац має 99 традиційних внутрішніх двориків із житловими приміщеннями короля і придворних навколо кожного. Один старовинний текст, однак, повідомляє про існування лише 12 таких дворів [Муриан 2000, 80]. Після фатального саме для Бхадгаона землетрусу 1934 р. багато його пам'яток постраждало. Інші взагалі втрачені або так і не були відновлені. Не обминула ця доля і королівський палац. Залишилося 6 із 12 внутрішніх двориків, у гарному стані з них лише три. Але реставраційні роботи після землетрусу, особливо після 1960-х рр., під проводом уряду гімалайської країни і ЮНЕСКО врятували значну частину збережених будівель.

Бхактапур. Королівський палац.
Старовинні статуї внутрішнього двору палацу

Палац 55 вікон – шедевр непальських майстрів по дереву. Складається враження, що у цьому пишному палаці, збудованому 1697 р., справді нескінченна кількість різних вікон і віконечок, прикрашених витонченими орнаментами, особливо його третій поверх (парадний, із традиційним балкончиком, у палаці він фактично злився у безперервну своєрідну “лоджію”). Є в Бхадгаоні і свої *Золоті ворота* – його оправлена золотом перлина – парадна “брама” королівського палацу. Бхадгаонські *Золоті ворота* мало чим нагадують київські, це, скоріше, парадний вхід, обрамлений литим металом, вкритим позолотою. Зверху композицію завершує класичний для непальського мистецтва тимпан, також вкритий золотом. Він зображує багато-

руку Деві, богиню-берегиню, над якою ширяє Гаруда. Створені *Золоті ворота* були князем Ранаджитом Малла у XVIII столітті.

Золоті ворота ведуть у внутрішній дворик Палацу 55 вікон, оточений житловими будівлями, прикрашеними декоративними маленькими камінними віконечками, статуями. Статуї, побачені мною у Бхадгаоні, нестандартні, дуже особливі. Дивовижні статуї двох жінок у довгому вбранні, з незвичними довгими зачісками і двома світильниками, які вони тримають, зігнувши руки в ліктях і тримаючи їх на рівні пліч, зустрічають при

Бхактапур. У королівській купальні

вході в одне з приміщень дворика. Статуї, створені, скоріш за все, у XVII столітті, виглядають залишком якоїсь древньої цивілізації. Вони чомусь видалися мені схожими на крито-мікенське мистецтво, а внутрішні дворики палацу на хвилину уявилися... тасмничим лабіринтом. Маленькі двері, – у Непалі майже всі двері маленькі, навіть у палаці королів, тому доводиться бути уважним і дивитися під ноги та пригинати голову, – ведуть до наступного дворика з купальнею-басейном. Його вже декілька століть стережуть масивні бронзові кобри – вони дивляться одна на одну.

Одна з них, найвища, виринає прямо посеред басейну на високій колоні, подібній до тих, на яких зазвичай встановлюють різні статуї на непальських площах і вулицях.

Навпроти Золотих воріт і палацу на схожій колоні, виконаний у бронзі, велично сидить на троні, підпертому чотирма казковими левами, творець багатьох окрас Бхактапура – князь Бхупатіндра з династії Малла, меценат, поціновувач мистецтв і невтомний будівник. Руки його молитовно складені, на голові – цікавий головний убір, характерний для статуй королів і знаті періоду Малла. За спиною князя – дзвоноподібна парасоля, ознака королівської влади. Елегантна фігура короля (князя) на троні стоїть на розпуклій квітці лотоса, під якою, обплівши стовбур колони, у напрямі палацу дивиться змія. На її голову талановитий вигадливий майстер XVII століття помістив ще маленьку пташку на довгих ніжках.

Поряд із цією непростою композицією, на одній осі з нею, у великий камінній арці розташований також дзвін. Він має своє ім'я – “дзвін гавкаючих псів”, адже вважається, що коли в нього дзвонять, то від цього звуку всі собаки навкруги починають валувати (перевірити, так це чи ні, нагоди не було). З цим дзвоном пов'язана стара бхадгаонська легенда. Нібито князь Бхупатіндра побачив сон, у якому такий дзвін передвіщав скору смерть. Аби замолити та очистити свої гріхи, бхактапурський володар розпочав масштабне будівництво храмів у місті, а “дзвін гавкаючих псів” побудував і присвятив богині Таледжу, королівській династійній богині, щоб увіковічити свій особливий “застережливий” сон [Муриан 2000, 81].

“Дзвін гавкаючих псів” стоїть поряд із шикароподібним (“індійським”) храмом – храмом Ватсала-Дурги, або Ватсаладеві. Храм Ватсала-Дурги нагадує старий Крішна-мандір 1637 р. у Лалітпурі, однак він не такий “масивний”. При вході до храму стоять два камінних слони і два непальських традиційних “стилізованих” леви. Справа від шикари – храм-дега Пашупатінатх, дуже схожий на славетний храм Пашупатінатх у Катманду. За легендою, королю Якші Малла (Джаяякша Малла), який правив

Бхактапур. Статуя князя Бхупатіндри Малла

Непалом у XV ст., уві сні з'явився Шива і наказав збудувати копію храму Пашупатінатха, що й було зроблено. Трохи далі за Палацом 55 вікон стоїть фантастична шикара Бхагаваті. Вона має п'ятиярусну основу, на кожній сходинці якої встановлено прекрасні статуї тварин і міфічних істот, того ж неповторного стилю, що і статуї у палаці. Можливо, це й не випадково, адже Палац 55 вікон і шикара Бхагаваті зведені приблизно в один час. Найнесподіванішою є перша статуя на нижній сходинці – людини в довгому вбранні, цікавому головному уборі і з довгим волоссям (можливо, так одягалися у Середньовіччя шляхетні непальські придворні або ж жерці). У лівій руці статуї – маленька дитина, а справа впритул стоїть великий усміхнений пес. Було у статуї щось магічне, загадкове.

На іншій стороні Дарбар-Скверу у Бхактапурі стоїть гарна цегляна *Раджа сабха* (королівська рада), збудована у формі літери “Г”. Тут чудова дерев'яна галерея з колонами, де зображені різноманітні божества і дракони. Вражають і невеличкі, але дуже інтенсивно декоровані двері королівської ради. Дивлячись на цей витвір мистецтва, легко уявити, як знатні *бхарадари* (придворні), хоробрі воїни і полководці, священники і мудреці, пригинаючи голови, проходили крізь ці двері на нараду до володаря Бхадгаона.

Вузька вуличка, що починається за храмом Пашупатінатх, веде до іншої історичної площі Бхадгаона – Таумаді (або Таумадхі Тол). Кружляючи вниз (адже ця стара вуличка нерівна, як і слід було очікувати), зустрічаю чудові картинки життя неварського міста: привітні обличчя торгівців із магазинчиків перших поверхів будинків, звичайних містян, заклопотаних своїми повсякденними справами, селянки, яка за спиною несе традиційний великий плетений кошик. Крізь відчинені ставні арок першого поверху видно, як старанно працюють майстри по металу, виготовляючи різноманітні та прекрасні речі. У сусідньому магазині, наприклад, вам запропонують купити і металевий посуд, і світильники, дзвіночки, статуї будд та індуїстських божеств. Кози і телята тут

також звичні гості. Подекуди пролетить невар чи неварка на мопеді чи велосипеді, голосно попереджаючи про своє наближення. Молодий чоловік несе в руках гусака, що мовчки сидить і уважно розглядає все навколо – його зацікавив і я, але молодий невар посміхасться і прямує далі. І все це в самому центрі третього важливого міста долини. Рух і метушню цієї “сільської” столиці Непалу справді не порівняти з тим, що відбувається в Катманду. У Бхактапурі все спокійніше, м'якше, тут можна відпочити від пильної задухи непальської столиці. Все це звичайне “сільське”, але дуже миле життя не припиняється і на площі Таумадхі Тол, попри групи туристів.

На Таумадхі Тол височіє з північної сторони струнка п'ятиярусна пагода – красуня Н'ятапола – ймовірно, один з найяскравіших символів Бхадгаона і всього Непалу. Н'ятапола, збудована 1708 року, – найдосконаліше творіння плідної будівничої роботи князя Бхупатіндри Малла. Стоїть ця струнка споруда на п'ятисходинковій основі, де кожна масивна сходинка на шляху до входу у храм прикрашена парами скульп-

Бхактапур. Пагода Н'ятапола. 1708 р.

тур: внизу пагоду охороняють два герої-воїни, легендарні оборонці Бхактапура Джай-мал і Патта; далі ідуть слони; за ними стоять непальські леви; міфічні створіння з головою грифона і нарешті дві багаторуки богині. П'ятирусна пагода – досить рідкісне явище в Непалі. У долині їх всього дві: одна – це Н'ятапола, а друга розташована в Лалітपुरі, але її бхактапурська “сестра”, безумовно, популярніша і, як кажуть, найвища пагода в Непалі. Не перестаєш дивуватися легкості цієї високої споруди, дивовижним пропорціям храму-вежі, що буквально ширяє над площею. Вона велична, але в той же час тендітна, навіть жіночна. Це помешкання таємничої богині Ішварі (або Бхайраві), улюбленої богині суворого Бхайрава. Тому струнка пагода приховує шакті, священну жіночу енергію. Н'ятаполу й було зведено, як свідчить бхадгаонська легенда, як “помешкання” цієї тантричної богині, щоб “задобрити” Бхайрава і зупинити його руйнівну міць, урівноважити божественний простір на площі. Це була порада святих мужів королю, яку він поспішив виконати з усією повагою і старанням. Не знаю, чи справді це так, але у цій пагоді, як у поезії, застиглий у цеглі та дереві, є своя “таємниця”.

З площі Таумадхі Тол, мандруючи іншою старовинною бхактапурською вулицею, поспішаю до наступного славнозвісного храму – храму Даттатрея (Трійці). По дорозі не можу не сфотографувати декілька рельєфних дерев'яних казкових фігур на будинках, що переповіли б мандрівнику багато гімалайських міфів і легенд, якби жили. Деякі з цих шедеврів неварських різьбярів яскраво розписані. Придорожній *самтал* (своєрідна будова з галереєю для відпочинку) змушує знов зупинитися – тут чудові голови казкових птахів, можливо Гаруди, прикрашають арки, а різьблені дракони нагадують, як не дивно, своїх скандинавських братів.

Храм Даттатрея, храм триєдиного Бога індуїстської традиції, овіяний легендами. Достовірно ж відомо, що храм збудував король Непалу Якша Малла в 1427 році [Муріан 2000, 82]. Даттатрея – один із найстаріших і найкрасивіших храмів. Його монументальність вражає, але храм зовсім не видається важким – навпаки, на диво гармонійно виринає він на площі Тачапал Тол, замикаючи простір своїми крилоподібними ярусами. Увінчаний храм мідним позолоченим конусом, що дуже вдало перегукується зі схожим конусом, розташованим ярусом нижче, над переднім маленьким храмиком. Вишукана різьблена робота прикрашає галерею при вході з чудовими арками. Храм витримано в золотисто-червоних тонах. Ця архітектурна магія не може залишити байдужим нікого. Даттатрея – гордість бхактапурців, справжнє досягнення непальської середньовічної архітектури.

На площі навколо багато цікавих, дуже гарних старих будинків, що за віком приблизно такі ж, як і Даттатрея. Частина з них – це *матхи* – своєрідні адміністративні, культурні та релігійні центри індуїстських спільнот-громад. На великі свята ці приміщення приймали паломників. Фасади *матхів* прекрасно декоровані і чудово ілюструють архітектуру Непалу XVI століття. Найяскравіший з них – Пуджарі Матх. Саме на будівлі цього *матху* розміщене славнозвісне дерев'яне вікно-решітка у вигляді ажурного павича з розправленим хвостом. Важко повірити, що він був створений у XVI столітті! Звісно, Пуджарі Матх добре реставрували талановиті спеціалісти і майстри з усієї країни, саме тому ця краса дійшла до нас. Міститься казкове вікно-павич не на основному фасаді, що виходить на площу, а у боковій вузькій вуличці, яка іде повз стіни будинку прямо від храму. Заблукавши нею, я натрапив на стару паперову фабрику, якщо, звичайно, її так можна назвати, адже це скоріш арт-мануфактура (причому саме *арт*; мануфактура ж у сенсі мануфактури старовинної, такої, яка вже декілька століть перестала існувати в Європі), з домашньою атмосферою і дуже творчо “обставлена”. Її можна вільно оглянути як музей, пройшовши всі чотири поверхи, ознайомитися з усіма етапами виготовлення, сушіння, фарбування унікального непальського паперу. Він виготовляється з кори одного деревця (точніше, куща), що росте в районі Сагарматхи (Евересту) – зовсім поряд із найвищою у світі горою. У кімнатах витає творчий дух.

Тут багато прекрасних речей, старовинних і нових: керамічні маски, виготовлені з дерева витвори непальських різьбярів, різнокольорові настінні гобеленові ковдри, старовинні дитячі іграшки і безліч інших характерних дрібничок. Безумовно, все тут більше нагадує майстерню художника, аніж фабрику, – тут господарює митець або принаймні небайдужа до мистецтва людина. Щодо останнього я не помилюся: господарем і головним винуватцем цього творчого безпорядку виявився пан Рам Нараян – непалець в окулярах і з акуратними вусами, дещо схожий на японця, – дуже цікава, розумна і добра людина, обдарована вишуканим художнім смаком. Окрім того, як я пізніше дізнався, Рам Нараян – брахман з поважного древнього роду, який немало зробив для Бхактапура, хоча перше, що впадає в око у цій людині, це скромність. Саме тоді я зрозумів, що зустрічі з такими людьми у Непалі – не випадковість, а правило.

На верхній терасі будинку творчої мануфактури-майстерні розташоване маленьке, зроблене з любов'ю, домашнє буддійське святилище з дерев'яною статуєю одухотвореного Авалокітешвари. Звідси відкривається фантастичний вид на місто. А далі, за черепичними дахами, верхніми терасками, обставленими квітами і карликовими деревами, над маленькими дворами і задумливими монастирями, де навколо древніх чайтій і священних ступ весело граються діти, над блискучими золотими конусами пагод, що вінчають їхні крилоподібні яруси-дахи, у сивій імлі, мов уві сні, височіють величаві гори. Тут добре дихалося – повітря було дуже чисте, – а небо над феєричним Бхактапуром чарувало яскравими переходами відтінків.

ЛІТЕРАТУРА

Иванов Б.А. Культ Кумари в Непале // **Культура Непала: традиции и современность.** Санкт-Петербург, 2000.

Муриан И.Ф. **Искусство Непала. Древность и средневековье.** Москва, 2000.

Парнов Е. **Звездные знаки.** Москва, 1984.

Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah.** Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Brown, Percy. **Picturesque Nepal.** London, 1912.

Dysmond Doig. **My Kind of Kathmandu: An Artist's Impression of the Emerald Valley.** New Delhi, 1994.

Gellner, David N. **The Anthropology of Buddhism and Hinduism: Weberian Themes.** New Delhi, 2012.

Wright, Daniel. **History of Nepal.** Cambridge, 1877.

Д.Є. Марков